

مخارج تولید نسخه خطی هزارویک شب بر پایه براتی از آلبوم بیوتات

علی بوذری*

مریم شفیعی علویجه**

چکیده

نسخه هزارویک شب یکی از مهم ترین نسخه های خطی مصور ایرانی است که در دوره قاجار به دستور ناصرالدین شاه، در کارگاه کتاب آرای سلطنتی تدوین شده است. این نسخه نه تنها از منظر متن، بلکه از حیث تعداد نگاره ها و ویژگی های بصری آنها حائز اهمیت است. در منابع معدودی، به چگونگی شکل گیری این نسخه پرداخته شده است. در خصوص جزئیات دستمزدهای نگارگران این نسخه، تا کنون دو سند یافت شده است: یکی مقاطعه نامه ای میان معیرالممالک و صنیع الملک و دیگری براتی دیوانی محفوظ در آلبوم بیوتات که در این مقاله بررسی خواهد شد. سند اخیر در پایان کار کتابت، مجلس سازی، و تذهیب و طلا اندازی نسخه آماده شده و در آن، جزئیاتی درباره اجرت هر یک از فعالیت ها آمده و شیوه پرداخت از خزانه در هر سال معلوم شده است. مقایسه این دو سند که یکی در ابتدای کار و یکی در انتهای کار تدوین شده، در بردارنده اطلاعاتی در باب تغییراتی است که در پرداخت های طی هشت سال تدوین این نسخه روی داده است.

کلیدواژه ها: هنر قاجار، نسخه خطی مصور، نگارگری، هزارویک شب، ابوالحسن غفاری،

برات دیوانی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۷/۲۳ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۱/۹

* استادیار گروه ارتباط تصویری و تصویرسازی دانشکده تجسمی دانشگاه هنر (نویسنده مسئول)

a.boozari@art.ac.ir

** دانش آموخته ایران شناسی (گرایش نسخ خطی) بنیاد ایران شناسی دانشگاه شهید بهشتی

mrm.aryanart@gmail.com

مقدمه

نخستین بار، کتاب هزارویک‌شب در ایران به دستور بهمن میرزا، حاکم آذربایجان و فرزند چهارم عباس میرزا (۱۲۲۵-۱۳۰۱ق) به دست میرزا عبداللطیف تسوجی تبریزی (د. ۱۲۹۷ق) از نسخه بولاق مصر (منتشر شده به سال ۱۲۵۱ق) ترجمه شد و میرزا محمدعلی اصفهانی متخلص به سروش، به فراخور متن آن، اشعاری سرود و یا از سروده‌های شعرای بزرگ به کتاب افزود^۱ (نک. طسوجی، ۱۲۶۱ق: ۱-۲). این ترجمه در حدود سال‌های ۱۲۵۹-۱۲۶۰ق آماده شد و در ۲۳ شوال ۱۲۶۱ق در دو جلد، به صورت چاپ سنگی، در تبریز منتشر شد.^۲

۱. در نسخه خطی هزارویک‌شب، محفوظ در کتابخانه کاخ گلستان، نام بهمن میرزا، عمو و رقیب ناصرالدین‌شاه در سلطنت، حذف شده و به جای آن نام ناصرالدین‌شاه آمده است.

۲. تا کنون هشت چاپ سنگی از این ترجمه در ایران شناسایی شده که به جز بار نخست، که در تبریز و بدون تصویر چاپ شده، مابقی نسخه‌های چاپی مصور و چاپ تهران است:

یک) الف لیله و لیله. ۱۲۶۱ق، ابعاد کتاب: ۳۴×۲۱ س.م.، ابعاد نوشتار: ۲۶×۱۴/۵ س.م.، کاتب: علی خوشنویس، بانی نشر: بهمن میرزا، چاپخانه: دارالطباعة دارالسلطنة تبریز؛

دو) الف لیله و لیله. ۱۲۷۲ق، ۳۰۷ برگ، ابعاد کتاب: ۳۶×۲۲/۵ س.م.، ابعاد نوشتار: ۱۷×۲۹/۵ س.م.، ۴۱ سطر، کاتب: محمدعلی بن عبدالله بیگ جراح‌باشی طهرانی، ۷۰ تصویر، تصویرگران: علی‌قلی خوئی، میرزا رضا بن محمدعلی خان آشتیانی و میرزا حسن بن آقاسید میرزا نقاش؛

سه) الف لیله و لیله. ۱۲۷۵ق، ۲۸۸ برگ، ابعاد کتاب: ۳۵×۲۲ س.م.، ابعاد نوشتار: ۱۷×۲۹/۵ س.م.، ۴۱ سطر، کاتب: محمدجعفر الگلپایگانی، ۴۲ تصویر، تصویرگر: میرزا حسن بن آقاسید میرزا نقاش، ناشر: محمدرضا بن آقا عبدالباقی و علی‌نقی بن محمدابراهیم، چاپچی: میرباقر؛

چهار) الف لیله و لیله. ۱۲۹۳ق، ۲۸۷ برگ، ۴۱ سطر، کاتب: فرج‌الله تفرشی و محرزعلی، ۳۵ تصویر، تصویرگر: عبدالحسین الخوانساری و میرزا نصرالله؛

پنج) الف لیله و لیله. ۱۳۰۷ق، ۵۲۵ صفحه، ۳۳×۲۱ س.م.، ۱۷×۲۹/۵ س.م.، ۴۱ سطر، ۳۷ تصویر، تصویرگران: میرزا نصرالله؛

شش) الف لیله و لیله. ۱۳۱۵ق، ۶۳۵ صفحه؛ ۳۳×۲۱ س.م.، ۱۷×۳۰/۵ س.م.، ۳۹ سطر، کاتب: جعفرقلی فریدنی و علی‌نقی طالقانی، ۳۷ تصویر، تصویرگر: علی‌خان، ناشر: محمداسماعیل بن علی‌اکبر خوانساری و محمدحسین بن ملا محمد خوانساری؛

ناصرالدین‌شاه (حک. ۱۲۶۴-۱۳۱۴ق) که نسخه چاپی آن را در دوره ولایتعهدی خود در تبریز خوانده بود، پس از رسیدن به سلطنت، دستور داد تا نسخه نفیسی از این متن که درخور کتابخانه سلطنتی باشد به خط محمدحسین کاتب‌السلطان تهرانی^۳ کتابت شود. این مجموعه نفیس به مباشرت حسینعلی خان معیرالممالک (د. ۱۲۷۴ق) در مجمع‌الصنایع ناصری فراهم آمده است.

تنها یک نسخه خطی و مصور از این متن تا کنون شناسایی شده و آن نسخه سترگ و شاهواری است که در کتابخانه کاخ گلستان تهران نگهداری می‌شود.^۴ این نسخه، از یک

→

هفت: الف لیله و لیله. ۱۳۲۰ق، ۶۰۰ صفحه؛ ۳۳×۲۱ س.م.، ۱۷/۵×۲۹ س.م.، ۴۰ سطر، کاتب: حسین علی بن عبدالله خان، ۴۸ تصویر، تصویرگران: جواد و حسین علی، ناشر: محمداسماعیل بن ملا علی اکبر خوانساری، چاپچی: میرزا علی اصغر؛

هشت) الف لیله و لیله. ۱۳۳۴ق، ۵۳۱ صفحه، ۴۱ سطر، کاتب: علی بن اسماعیل اصفهانی، ۳۷ تصویر، تصویرگر: میرزا محمد، ناشر: احمدآقا مؤیدالعلماء (Marzolph, 2001: 230-231).

علاوه بر متن کامل ترجمه تسوجی، کتابی با عنوان منتخب الف لیله (عنوان دیگر: الف لیلای کوچک) به سال ۱۲۸۰ق منتشر شده است. این کتاب تنها شامل مقدمه و داستان اول یعنی «بازرگان و عفریت» (در متن اصلی از ابتدا تا پایان شب سوم) و آخرین داستان کتاب یعنی «معروف پنه‌دوز و فاطمه عره»، (در متن اصلی از شب ۹۹۰ تا ۱۰۰۱) است. مشخصات کتاب‌شناختی این کتاب چنین است: منتخب الف لیله (الف لیلای کوچک). ۱۲۸۰ق، ۹۳ صفحه؛ ۱۵ سطر در هر صفحه؛ ۲۹ تصویر.

۳. برای اطلاعات بیشتر درباره محمدحسین کاتب‌السلطان تهرانی، نک. بیانی، ۱۳۶۸: ۳-۴/۶۹۵-۶۹۷.

۴. بر اساس مندرجات سایت آقابزرگ طهرانی و فهرستواره دست‌نوشته‌های ایران (دنا) (نک. درایتی، ۱۳۸۹:

۱۱۴/۲؛ همان: ۱۱۸۲/۱۰)، نسخه‌های غیر مصور معدودی از این متن هم به شرح زیر موجود است: الف لیله و

لیله. ج ۱، بی تا، ۱۷۹ برگ، ۱۹/۵×۳۳/۵ س.م.، ۳۰ سطر. محل نگهداری: کتابخانه مجلس، تهران، ش ۷۰۷۷

(صدرایی خوئی، ۱۳۷۶: ۸۵-۸۷)؛ الف لیله و لیله. ج ۱، بی تا، ۵۱۲ صفحه، ۳۵/۵×۲۱/۵ س.م.، ۲۸ سطر.

محل نگهداری: کتابخانه مجلس، تهران، ش ۲۸۷- فیروز (حائری، ۱۳۵۷: ۱۲/۲۱)؛ الف لیله و لیله. ج ۲،

۱۲۶۱ق، ۵۰۴ صفحه، ۳۵×۲۱/۵ س.م.، ۳۸ سطر، کاتب: محمدکاظم بن محمدامین سرابی. محل نگهداری:

کتابخانه مجلس، تهران، ش ۲۹۲- فیروز (همان)؛ ترجمه الف لیله و لیله. ۱۲۴۱ق، ۴۰۰ برگ. محل نگهداری:

مکتبه شیخ الاسلام عارف حکمة، مدینه، ش ۳۱۶ (دانش‌پژوه، ۱۳۴۶: الف: ۴۷۵)؛ ترجمه هنریه. محل

نگهداری: کتابخانه دانشگاه هاروارد، ماساچوست، ش ۰۱۱۴۳۳۰۳۳ (دانش‌پژوه، ۱۳۵۸: ۳۸۷)؛ ترجمه هنریه.

←

سو، تنها نسخه خطی مصور از ترجمه فارسی کتاب الف لیلة و لیلة عربی است و از سوی دیگر، پرنگاره‌ترین نسخه خطی فارسی به شمار می‌رود، که دارای ۳۴۵۵ نگاره در قالب ۱۱۳۶ برگ دورو، و آخرین نسخه مصور خطی تولید شده در دربارهای ایران است.

مشخصات این نسخه چنین است:

الف لیلة و لیلة. پایان تحریر: ۱۲۶۹ق (۱۸۵۲م)؛ پایان مصورسازی: ۱۲۷۶ق (۱۸۵۹م)؛ ۲۲۸۰ صفحه (۱۱۴۲ صفحه متن و ۱۱۳۴ صفحه تصویر و ۴ صفحه بیاض)؛ ابعاد: ۴۵۰×۳۰۰م.م، ابعاد نوشتار: ۱۵۰م.م؛ ۳۰ سطر؛ کاتب محمدحسین کاتب السلطان تهرانی؛ نقاش: میرزا ابوالحسن غفاری ملقب به صنیع‌الملک و شاگردان؛ مذهبان: غلامعلی مذهب‌باشی و میرزا احمد مذهب؛ جلدساز: میرزا جانی جلدساز؛ صحاف: میرزا یوسف صحاف. محل نگهداری: تهران، کتابخانه کاخ گلستان. شماره بازیابی: ۲۲۴۰، ۲۲۴۱، ۲۲۴۲، ۲۲۴۳، ۲۲۴۴ و ۶۷۹.

کل صفحات متن و حاشیه، کاغذ متن خانباغ شگری، کاغذ حاشیه فرنگی نخودی، متن همه صفحه‌ها طلااندازی، جدول و کمند زرین، عنوان هر شب به خط رقاع کتابت عالی در کتیبه‌های مذهب در متن و عنوان حکایات به همان خط به مرکب الوان در گوشه چپ بالای حاشیه نوشته شده است. خط مجلد اول نستعلیق کتابت و بقیه مجلدات نستعلیق نیم‌دو‌دنگ است (آتابای، (۱۳۵۵ [= ۲۵۳۵]: ۱۳۷۵-۱۳۹۲). در هر صفحه مصور از سه تا شش مجلس تصویر آبرنگ عالی نقاشی و حاشیه آن تذهیب و ترصیع شده و در کل، شامل

→

محل نگهداری: کتابخانه بادلیان، آکسفورد، ش 4 Whinfield (برای اطلاعات بیشتر درباره این نسخه، نک. بهزادی و محمدخانی، ۱۳۹۵)؛ الف لیلة و لیلة، بی تا، ۵۵۳ صفحه، محل نگهداری: کتابخانه فاضل خوانساری، خوانسار، ش ۳۴۷ (حسینی اشکوری، ۱۳۸۰: ۴۸/۲)؛ دلیله محتاله. محل نگهداری: نسخ خطی فارسی انجمن پادشاهی آسیایی، لندن، ش ۲۳۴ (دانش پژوه، ۱۳۴۶ «ب»: ۶۸۱). همچنین مارزلف به دو نسخه دیگر اشاره می‌کند که در کتابخانه عمومی شرقی بانک پور و کتابخانه عمومی برلین قرار دارد که گویا ترجمه فارسی دیگری از متن عربی است. مشخصات این نسخه‌ها به شرح زیر است: ۱۲۵۱ق، ۱۲۱ برگ، حامی: احمد بن احمد بلغرامی. محل نگهداری: کتابخانه عمومی شرقی بانک پور، پنتا، ش ۷۶۷؛ بی تا، ۱۱۸ برگ، مترجم: میرزا زین‌العابدین نیشابوری. محل نگهداری: کتابخانه عمومی، برلین، ش ۹۹۸ (Marzolph, 2005: 275-293).

۳۴۵۵ نگاره است. تعداد صفحات نگاره و متن در کل شش مجلد هزارویک‌شب به شرح زیر است: جلد اول: ۲۱۸ صفحه متن و ۲۱۴ صفحه نگاره (شامل ۶۶۲ نگاره)؛ جلد دوم: ۱۷۰ صفحه متن و ۱۷۰ صفحه نگاره (شامل ۵۳۱ نگاره)؛ جلد سوم: ۲۰۸ صفحه متن و ۲۰۴ صفحه نگاره (شامل ۶۱۵ نگاره)؛ جلد چهارم: ۱۶۰ صفحه متن و ۱۶۰ صفحه نگاره (شامل ۴۹۶ نگاره)؛ جلد پنجم: ۲۱۸ صفحه متن و ۲۲۰ صفحه نگاره (شامل ۶۴۵ نگاره)؛ جلد ششم: ۱۶۸ صفحه متن و ۱۶۸ صفحه نگاره (شامل ۵۰۶ نگاره).^۵

چهار صفحه مقدمه به ستایش خداوند، نعت حضرت رسول (ص)، منقبت امام علی (ع) و فاطمه زهرا (س)، و مدح حامی کتاب یعنی ناصرالدین شاه اختصاص یافته است. صفحه نخست دارای سرلوح و دو صفحه دیگر در پیشانی عبارت «السلطان بن السلطان بن السلطان، ناصرالدین شاه قاجار، خلد الله ملکه» و «السلطان ناصرالدین شاه قاجار» را دارد. نسخه در شش جلد لاکه صحافی شده است.^۶

در حدود سال ۱۲۶۹ق، ابوالحسن خان غفاری کاشانی، ملقب به صنیع‌الملک، به کار مدیریت کار نگارگری و تذهیب این نسخه گمارده شد. وی و ۳۴ دستیارش در مدت هفت سال این کار را به پایان بردند. صنیع‌الملک در آثاری که پس از سال ۱۲۶۷ق از او به یادگار مانده، خود را با عنوان «ابوالحسن غفاری نقاشباشی کاشانی» معرفی می‌کند. احتمالاً در

۵. این اعداد برگرفته از بررسی نسخه توسط نگارندگان است و اندکی با آنچه در سند آمده متفاوت است. با این حال، تعداد نگاره‌ها همسان است. شاید ترتیب صفحات در دوره‌های مختلف تغییر کرده باشد. آنچه در سند مورد بررسی آمده با فهرست شیخ‌المشایخ معزی هم مطابقت ندارد (نک. بوذری، ۱۳۹۳).

۶. برخی از جلدهای لاکه به قرار زیر شناسایی شد: جلد دوم، دقه رو و پشت: ترنج با طرح دو شیر و تاج و پرچم، دو سرترنج منظره، گل و مرغ در پس‌زمینه و هشت بیت شعر در حاشیه؛ جلد چهارم، دقه رو و پشت: مجلس بزم دو دلداد، گل و مرغ در لچکی‌ها، شش تصویر منظره در قاب‌های حاشیه، یک قاب شیر و خورشید و شمشیر؛ دقه رو: یک قالب با کتیبه «حسب فرمان .. اعلیحضرت شاهنشاه جهان پناه السلطان بن السلطان بن»، با رقم «بدستیاری استاد الكل فی الكل جان‌نثاردرگاه جهان‌پناه استادآقا»؛ دقه پشت: یک قالب با کتیبه «السلطان و الخاقان ابن الخاقان ناصرالدین شاه قاجار خلد الله ملکه»، با رقم «سمت اتمام پذیرفت العبد غلامعلی فی شهر جمادی‌الثانی سنه ۱۲۷۵»؛ جلد پنجم؛ دقه رو و پشت: ترنج با طرح منظره و سرترنج با طرح دو دلداد و هشت بیت شعر در حاشیه.

همان سال و بعد از وفات محمدابراهیم، نقاشباشی دربار (نک. کریمزاده تبریزی، ۱۳۷۰: ۶۳۷/۳)، لقب نقاشباشی به ابوالحسن خان تعلق گرفته باشد. نخستین خبری که از او در روزنامه وقایع اتفاقیه به تاریخ رجب ۱۲۷۳ ق درج شده، خبر دریافت جعبه‌ای از جنس طلا، با تزئینات گل الماس و شیر و خورشید برای رنگ نقاشی، از ناصرالدین شاه است که به پادشاه ترسیم «تصویر تمثال بیمثال حضرت ... امیرالمؤمنین» به وی اعطا شده است (روزنامه وقایع اتفاقیه، ۱۳۷۳: ۲۰۸۳/۳). از سال ۱۲۷۷ ق، با حکم ناصرالدین شاه، رسماً طبع روزنامه دولتی به عهده او گذارده شد و موظف شد تا در هر شماره تصاویری از رجال و شخصیت‌های مملکتی و بعضی وقایع روز را به تصویر بکشد و منتشر کند.^۷ وی با حکم ناصرالدین شاه در سال ۱۲۷۷ ق به صنیع‌الملک ملقب شد و در سال ۱۲۷۹ ق به لقب سرتیپی رسید. در همان سال رئیس دارالطباعة دولتی شد که وظیفه او نظارت بر کل منشورات دولتی و غیردولتی بود.^۸ او علاوه بر این کارهای دولتی، به تربیت شاگردان و هنرجویان نیز اشتغال داشت و هنرکده‌ای برای جذب هنرجویان افتتاح نموده بود.^۹ او در سال ۱۲۸۲ ق در سکوت خبری و به شکلی مشکوک وفات یافت.^{۱۰}

۷. نک. روزنامه دولت علیه ایران، ش ۴۷۲، ۱۹ صفر ۱۲۷۷ ق: ص ۷ (بازچاپ: ۱۳۷۰: ۸/۱).

۸. برای این احکام انتصابات، نک. روزنامه دولت علیه ایران، ش ۵۳۲، ۲۳ شعبان ۱۲۷۹: ص ۲ (بازچاپ: ۱۳۷۰: ۵۱۹/۱)؛ ش ۵۵۲، ۱۲ رجب ۱۲۸۰: ص ۶۳ (بازچاپ: ۱۳۷۰: ۶۳۹/۲).

۹. نک. روزنامه دولت علیه ایران، ش ۵۱۸، سوم شوال ۱۲۷۸: ص ۶ (بازچاپ: ۱۳۷۰: ۳۷۸/۱)؛ ش ۵۲۰، ۲۷ شوال ۱۲۷۸: ص ۶ (بازچاپ: ۱۳۷۰: ۳۹۴/۱)؛ ش ۵۵۳، ۲۶ رجب ۱۲۸۰: ص ۴-۵ (بازچاپ: ۱۳۷۰: ۶۴۷/۱-۶۴۸).

۱۰. برای اطلاعات بیشتر درباره صنیع‌الملک، نک. بوذری، علی و محمدرضا بهزادی (۱۳۹۳). «شکارگاه مصور؛ کتابچه شکار ناصرالدین شاه، نسخه خطی و مصور محفوظ در کاخ گلستان». نامه بهارستان (ویژه‌نامه صنیع‌الملک)، ۲، ش ۳: ۴۵-۱۰۲؛ بوذری، علی (۱۳۸۳). «صنیع‌الملک؛ پلی بین شرق و غرب». فرهنگ مردم، ش ۱۱: ۴۹-۶۰؛ بوذری، علی و سیدمهدی حسینی (۱۳۹۳). «چاپ سنگی فرهنگ خداشناسی؛ یگانه کتاب مصور صنیع‌الملک». ایران‌نامه، س ۲۹، ش ۱: ۴۸-۶۳؛ پرهام، سیروس (۱۳۸۷). «هزارویک‌شب صنیع‌الملک». بخارا، ش ۶۷: ۴۲۶-۴۳۸؛ پرهام، سیروس (۱۳۸۳). «صنیع‌الملک، زندگی‌ای پربار و مرگی خاموش». خیال، ش ۹: ۹۶-۱۰۶؛ ذکاء، یحیی (۱۳۴۲ الف). «میرزا ابوالحسن خان صنیع‌الملک غفاری؛

مقاطع‌نامه‌چه بین معیرالممالک و صنیع‌الملک برای مجلس‌سازی و تذهیب نسخه خطی هزارویک‌شب

یک مقطع‌نامه‌چه به تاریخ چهارده ذی‌قعدة ۱۲۶۸ق (۲۹ سپتامبر ۱۸۵۲م) شناسایی شده که در آن اجرت و میزان کار و تنخواه و شیوه پرداخت به هنرمندان مشغول به کار «نقاشی و تذهیب» نسخه توضیح داده شده است. بنا بر این سند، که برای نخستین بار مظفر بختیار در مقاله‌ای آن را معرفی کرد (۱۳۸۱ش)، هزینه ۳۲۸۰ «مجلس‌سازی به انضمام چهره‌سازی» به همراه تذهیب برای نسخه مذکور، ۶۵۸۰ تومان بوده که این مبلغ به «عالیجاهان میرزا ابوالحسن نقاشباشی و استاد آقای نقاش» تحویل شده است. در سطرهای پایین‌تر آمده که به ازای تحویل ۸۰ مجلس به انضمام تذهیب در سال اول، ۱۶۰ تومان و در سال دوم به ازای ۹۷ مجلس و تذهیب در هر ماه ۱۹۴ تومان تنخواه داده شود.^{۱۱} بدین ترتیب اجرت هر صفحه نگاره با تذهیب ۲ تومان بوده است که برای ۳۲۸۰ صفحه نگاره مبلغ ۶۵۶۰ خواهد بود که ۲۰ تومان کمتر از مبلغ ذکر شده در مقطع‌نامه‌چه است. مبلغ ۲۰ تومان، معادل اجرت ۱۰ صفحه نگاره، شاید برای موارد پیش‌بینی نشده یا اجرت جلدسازان یا اجرت کار صنیع‌الملک به‌عنوان مدیر هنری کار، افزون بر حساب نگاره‌ها در مبلغ کل محاسبه شده است.

چنانچه هزینه ۳۲۰ مجلس (احتمالاً جلد نخست و بخشی از جلد دوم)، که پیش از این به‌عنوان نمونه «ساخته‌شده» در سند آمده، به مبلغ فوق افزوده شود، کل مبلغ بالغ بر ۷۲۰۰ تومان می‌شود. باید در نظر داشت که مدت این قرارداد سه سال بوده و شاید چون به درازا

→

مؤسس نخستین هنرستان نقاشی در ایران». هنر مردم، ش ۱۰: ۱۴-۲۷؛ ذکاء، یحیی (۱۳۴۲ ب). «میرزا ابوالحسن خان صنیع‌الملک غفاری؛ مؤسس نخستین هنرستان نقاشی در ایران». هنر مردم، ش ۱۱: ۳۳-۱۶؛ ذکاء، یحیی (۱۳۸۲). زندگی و آثار استاد صنیع‌الملک، میرزا ابوالحسن غفاری. ویرایش و تدوین: سیروس پرهام. تهران: مرکز نشر دانشگاهی و سازمان میراث فرهنگی کشور؛ ساسانی، خان‌ملک (۱۳۲۷). «بزرگ‌ترین نقاش عصر قاجاریه». س ۱، ش ۲: ۳۲-۲۹؛ غلامی جلیسه، مجید (۱۳۹۳). «رئیس دارالطباعه؛ نگاهی به مهرهای صنیع‌الملک در کتاب‌های دارالطباعه تهران». نامه بهارستان (ویژه‌نامه صنیع‌الملک)، د ۲، ش ۳: ۱۱-۳۲.

۱۱. در مواردی واژه‌های «مجلس» و «تومان» در بازخوانی مظفر بختیار ذکر نشده است.

کشیده در سندی دیگر که اکنون در دسترس نیست، مبلغ اجرت تغییر کرده باشد. نکته جالب توجه آن است که ناصرالدین شاه شخصاً مسئول نظارت بر نگاره‌ها و تذهیب بوده و در سند آمده که اگر نگاره‌ها «موافق نمونه نباشد و پست تر باشد»، معیرالممالک مخیر بر عودت آنهاست. زمان دریافت تنخواه و آماده‌سازی نگاره‌ها نیز در سند به این شکل معلوم شده است: «تنخواه را سه ماه به سه ماه دریافت نمایند و مجلس را هم سه [ماه] به سه ماه تحویل بدهند».

برات دیوانی^{۱۲} مخارج تولید نسخه خطی هزارویک شب

در دوره قاجار، محتوای اسناد نمودی در ساختارهای ظاهری آنها نداشته است. اسناد مورد مطالعه در این مقاله جزیی از اسناد مالی است و دارای ساختار ظاهری معمول و بدون تزئینات هستند. سند شماره ۲۳۲/۱۵۵۶ در مرکز اسناد کتابخانه ملی، محفوظ در مجموعه اسناد، ثبت سواد فرامین و صورت بروات دیوانی، مربوط به ربیع‌الثانی سال ۱۲۷۵ق (ژانویه ۱۸۵۹م) است. در نگارش برات‌های دیوانی، که این برات هم از آن نوع محسوب می‌شود، از خط شکسته نستعلیق تحریری با محوریت خط سیاق استفاده می‌شده است. این سند بر اساس شکل و ساختار از نوع برات دیوانی و دارای ماهیتی مالی است و در دسته اسناد دیوانی - مالی قرار می‌گیرد. در عصر قاجار اغلب هزینه‌های دولت، از جمله موجب کارکنان، به صورت برات پرداخت می‌شد؛ به گونه‌ای که دیوان نوشته‌ای به خزانه مرکزی یا دیگر شهرها می‌فرستاد و آنها را موظف به پرداخت وجه نقد یا جنس به دارنده برات

۱۲. آنچه خریده تحویل صاحب‌جمعان دیوان نمایند و قبض رسید که از او گرفته در دفتر ضبط نمایند که در حساب او موافق قبض جمع نمایند (فروغ اصفهانی، ۱۳۷۶: ۲۴۶). این برات از مهم‌ترین بروات دیوانی دوره قاجار و معادل حواله اعتبار بوده و مبالغ آن اغلب بیشتر از برات‌های دیگر است. این برات بابت هزینه‌های فوق‌العاده و کلان دولت از جمله مخارج بیوتات سلطنتی، پرداخت انعام و غیره صادر می‌شد (نک. مستوفی، ۱۳۸۴: ۴۲۵/۱). برات تحویل به منزله وجه‌گردان یا اعتباری بود که برای مصارف آینده صادر می‌شد. این برات به واسطه این‌که به صورت علی‌الحساب صادر می‌شد، رسیدگی به صدور آن دیرتر انجام می‌شد؛ درحالی‌که مستوفیان به سایر بروات در زمان صدور رسیدگی می‌کردند (نک. مستوفی، ۱۳۸۴: ۴۲۵/۱؛ شقاقی، ۱۳۵۳: ۲۱۱).

می‌کرد. پرداخت مواجب که به وسیله برات صورت می‌گرفت یکی از مهم‌ترین مخارج دولت بود و بخش عظیمی از خزانه حکومت صرف آن می‌شد (جمالزاده، ۱۳۷۶: ۱۵۰). در پیشانی سند مورد بررسی این عبارت آمده است: «برات، سنه یونت ئیل [۱۲۷۵]، متوجهات^{۱۳} و تخفیفات^{۱۴}، توجیهات و اخراجات^{۱۵}».



۱۳. انواع مالیات که به عهده کسی یا شهر و روستایی گذاشته می‌شده است (انوری، ۱۳۸۱: ذیل «توجه»).

۱۴. نقصان «خراج» موضعی است. اصطلاح «تخفیف/تخفیفات» در مجموعه واژگان دیوانی به معنای بخشیدن تمام یا بخشی از خراج یا مالیات است (انوری، ۱۳۸۱: ذیل «تخفیف»). علاوه بر پیشانی سند، در متن سند نیز این واژه آمده است: «...هر قدر وجه نقد از خزانه عامره به صیغه تخفیف بجهت معیرالممالک داده شده از حشو برات مجموع بوده و تسمه برات صادره بوده بتاريخ شهر ربیع الثانی ۱۲۷۵».

۱۵. «توجیهات و اخراجات»: اصطلاح «توجیهات» به معنای حواله دیوانی است (انوری، ۱۳۸۱: ذیل «توجیه») و «اخراجات» در برات وجهی است صرف که به خرج مستمر یا غیرمستمر از ملبوس و مأکول یا عمارات و غیره برسانند؛ و نوشته‌ای بوده که به موجب آن پولی بابت حقوق دیوانی دریافت می‌شد (فروغ اصفهانی، ۱۳۷۶: ۲۴۶). در متن سند نیز اصطلاح «اخراجات» بدین شکل آمده است: «اخراجات نقاشی و اجرت تذهیب و صحافی کتاب الف لیله که بتوسط عالیجاه مقرب الخاقان معیرالممالک و مرحوم معیرالممالک و عالیجاه استاد آقای نقاش تمام شده...».

بازخوانی برات دیوانی^{۱۶} (رو) ۱۲۷۵-۱۲۷۴ق

برات
سنه یونتیل [۱۲۷۵]
متوجهات و تخفیفات
توجهات
اخراجات

۱/	اخراجات نقاشی و اجرت تذهیب و صحافی کتاب الف لیله که بتوسط عالی‌جاه / مقرب‌الخاقان معیرالممالک و مرحوم معیرالممالک و عالی‌جاه استاد آقای نقاش تمام شده، هر قدر وجه نقد از خزانه / عامره به صیغه تحویل ^{۱۸} معیرالممالک داده شده از حشو برات موضوع نبود و تمه برات صادره نبود / بتاریخ شهر ربیع‌الثانی ۱۲۷۵.	برواتی که به صیغه تحویل عالی‌جاه مقرب
۲/	از بابت جلدهایی که سنه ماضیه لوی‌نیل [۱۲۷۲-۱۲۷۳] تمام شده و از سال تنگ‌زنیل [۱۲۶۷-۱۲۶۸] شروع در آنها شده ۴۳ مجلس عمل عالی‌جاه میرزا الخاقان معیرالممالک ۴ جلد ۳۷۶ ورق مقرر؛ ۷۴۲۵ تومان	ابوالحسن نقاشی که بتوسط و مرحوم معیرالممالک
۳/	اجرت نقاشی و تصویر اوراق کتاب از قرار مقاطعه ۳۷۶ ورق مقرر؛ ۲۳۳۳ مجلس	مرحوم مهدیخان تنخواه گرفته و از صرف جیب مبارک لیله صادر شده ۹۱۰۰ تومان
۴/	جلد اول، ۱۰۷ ورق مقرر؛ ۶۷۴ مجلس	جلد دوم ۸۵ ورق مقرر؛ ۵۳۹ مجلس
۵/	عمل عالی‌جاه میرزا ابوالحسن نقاشی ۸۵ ورق فی ۶ مجلس (۵۱۰ مجلس) علاوه بر شش مجلس	۲۹ مجلس
۶/	عمل سایر نقاشان یکصفحه نا یکورق مقرر؛ ۶۳۱ مجلس	علاوه بر شش مجلس یک مجلس ؟
۷/	جلد سیم ۱۰۱ ورق مقرر؛ ۶۲۵ مجلس	جلد چهارم ۸۰ ورق مقرر؛ ۴۹۵ مجلس
۱۰ ورق فی ۶ مجلس ۶۲۸ مجلس	علاوه بر شش مجلس یک مجلس	۸ ورق فی ۶ مجلس ۴۸۰ مجلس
علاوه بر شش مجلس ۱۵ مجلس	تاریخ شهر شوال نیلان نیل [۱۲۷۴] ۶۰۰ تومان	تاریخ شهر شوال نیلان نیل [۱۲۷۴] ۶۰۰ تومان
تاریخ شهر ذی‌الحجه یونت نیل [۱۲۷۵] ۱۵۰۰ تومان	تاریخ شهر جمادی‌الثانی نیلان نیل [۱۲۷۳] ۱۰۰۰ تومان	تاریخ شهر ذی‌الحجه یونس نیل [۱۲۷۵] ۱۵۰۰ تومان

۱۶. از آقایان دکتر رضا کسروی و رامتین نادرپور که به‌واسطه آقای دکتر محمدرضا بهزادی، سند مورد بررسی را در اختیار نگارندگان قرار دادند، بسیار سپاسگزاریم. همچنین سپاسگزاریم از آقای عمادالدین شیخ‌الحکمایی که نکاتی را در بازخوانی و رفع ابهامات خط سند متذکر شدند.

میراث
صداقت

نارنج

اینک که در روزگار
تا آنکه روزگار
که در روزگار
صفت

او در روزگار
صفت

اینک که در روزگار
تا آنکه روزگار
که در روزگار
صفت

او در روزگار
صفت

اینک که در روزگار
تا آنکه روزگار
که در روزگار
صفت

او در روزگار
صفت

اینک که در روزگار
تا آنکه روزگار
که در روزگار
صفت

او در روزگار
صفت

اینک که در روزگار
تا آنکه روزگار
که در روزگار
صفت

او در روزگار
صفت

اینک که در روزگار
تا آنکه روزگار
که در روزگار
صفت

او در روزگار
صفت

بازخوانی برات دیوانی (پشت) ۱۲۷۵-۱۲۷۴ق

۲۲۹۰ مجلس فی ۲ تومان و ۵ قران حسن المقطع		۵۷۲۵ تومان	
/ بابت		/ سایر مخارج ۱۷۰۰ تومان	
ماهانه مرحوم میرزا محمد حسین	ماهانه عالیجاه میرزا ابوالحسن نقاشی	اجرت تذهیب اوراق	اجرت طلا انداختن جزوهای کتاب
کاتب الف لیله از قرار قبوض مشارالیه	از قرار قبوض مشارالیه	نقاشی ۳۷۶ ورق فی ۱ تومان و ۵ قران	الف لیله
۴۲۰ تومان	۵۲۰ تومان	۵۶۴ تومان	۷۱ جزو نیم منهای از بابت متن و حاشیه و جدول فی ۶ قران ۱۶ جزو.
بسیاری ۵۵ جزو نیم فی		۳ تومان بتوسط مرحوم مهدیخان	
		۱۶۶ تومان و ۵ قران	
اجرت صحافی و قیمت جلد ساغری	اجرت تعمیر اوراق دو جلد اصل	دو جلد اصلی و دو نیم که ضایع شده بود در ثانی تعمیر شد	
۴ جلد مقررأ		۵۶ ورق فی ۲ قران	
۱۸ تومان و ۳ قران		۱۱ تومان و ۲ قران	
از بابت دو جلد که بعد از سال لوی نیل [۱۲۷۲]، تا هشت ماه از یونت نیل [۱۲۷۵] گذشته تمام شده			
۲ جلد ۱۹۴ ورق مقررأ			
۳۲۰۶ تومان و ۶۵۰۰ دینار			
اجرت نقاشی دو جلد		۲۹۶ تومان و ۶۵۰۰ دینار	
۱۹۴ ورق مقررأ: ۱۱۶۴ مجلس منهای ۲ تومان و ۵ قران حسن مقطع			
اجرت صحافی دو جلد	اجرت تذهیب اوراق نقاشی	۱۹۴ ورق فی ۱ تومان و ۵ قران	
۵ تومان و ۶۵۰۰ دینار		۲۹۱ تومان	
جلد پنجم	جلد ششم		
۱۰۸ ورق فی ۶ مجلس	۸۶ ورق فی ۶ مجلس		
۶۴۸ مجلس	۵۱۶ مجلس		
۲۹۱۰ تومان			
بسیاری			
۱۵۳۱ تومان و ۶۵۰۰ دینار			
و دیعه؟			
حواله مقرب الخاقان معیر الممالک ۱۵۳۱ تومان و ۶۵۰۰ دینار			

در صفحه نخست سند به مبلغ کل ۱۰۶۳۱ تومان و ۶۵۰۰ دینار اشاره شده که ۹۱۰۰ تومان آن در این بخش از سند آمده که مجموع اجرت پرداخت شده در طول هشت سال است. پرداخت این مبلغ در شوال سال سیچقان نیل [۱۲۶۸]، ۲۰۰۰ تومان؛ در ذی الحجه سال پارس نیل [۱۲۷۰]، ۱۵۰۰ تومان؛ ذی الحجه سال توشقان نیل [۱۲۷۱]، ۲۵۰۰ تومان؛ جمادی الثانی سال نیلان نیل [۱۲۷۳]، ۱۰۰۰ تومان؛ شوال سال نیلان نیل [۱۲۷۴]، ۶۰۰

تومان؛ و ذی‌الحجه سال یونت نیل [۱۲۷۵]، ۱۵۰۰ تومان بوده است. مابقی مبلغ، کسر از مبلغ کل ۱۵۳۱ تومان و ۶۵۰۰ دینار است که در انتهای صفحه دوم سند به‌عنوان «حواله مقرب‌الخاقان معیرالممالک» آمده است.

در صفحه نخست به تعداد ۳۷۶ برگ تصویر که در «سنه ماضیه لوی نیل [۱۲۷۲]» تمام شده و از سال تنگوزنیل [۱۲۶۷] شروع در آنها شده» اشاره شده است. بر اساس تعداد صفحات در هر نسخه، و شرح ذیل این بخش در سند، این تصاویر شامل صفحات نگاره‌دار در چهار جلد نخست است. اوراق نگاره‌دار بر اساس شرح ذیل سند، ۳۷۳ ورق است (۱۰۷+۸۵+۱۰۱+۸۰)، در حالی که در سند این تعداد ۳۷۶ آمده است. تعداد نگاره‌های نسخه ۲۳۳۷ نگاره در چهار جلد نخست است (۶۷۸+۵۳۹+۶۲۵+۴۹۵) که مبلغ آنها از قرار ۲ تومان و ۵ قران، ۵۸۴۲ تومان و ۵ قران است که جمع آن در سند نیامده است.

در صفحه نخست آمده که در جلد یک و دو، ۶ ورق (۱۲ صفحه تصویر) را صنیع‌الملک کار کرده که شامل ۸۳ نگاره است که احتمالاً هر کدام از صفحات دارای بین ۶ تا ۸ نگاره بوده است. علاوه بر این ۴۳ مجلس را صنیع‌الملک کار کرده که احتمالاً بین ۶ تا ۷ صفحه تصویر بوده است. همچنین سایر نقاشان در این دو جلد، هر کدام از یک صفحه تا یک ورق کار کرده‌اند که کار آنها جمعاً ۶۳۱ مجلس شده است.

در صفحه دوم سند، به الباقی ۲۲۹۰ مجلس اشاره شده و اجرت هر مجلس ۲ تومان و ۵ قران در نظر گرفته شده که مجموع آن ۵۷۲۵ تومان است. این اعداد قدری عجیب است، چراکه تا جلد چهارم نسخه در صفحه اول سند توضیح داده شده و الباقی می‌بایست شامل جلد پنجم و ششم باشد که تعداد نگاره‌های آن ۱۱۶۴ (۶۴۸+۵۱۶) مجلس و بر قرار همین حق‌الزحمه، اجرت آن ۲۹۱۰ تومان است که در پایین سند ذکر شده است. اگر به این مبلغ اجرت تذهیب ۱۹۴ ورق نقاشی دو جلد (فی ۱ تومان و ۵ قران: جمعاً ۲۹۱ تومان) و نیز اجرت صحافی دو جلد (۵ تومان و ۶۵۰۰ دینار) اضافه شود، مبلغ ۳۲۰۶ تومان که در بالای سند ذکر شده درست درمی‌آید.

در صفحه دوم سند، سایر مخارج به ارزش ۱۷۰۰ تومان آمده که شامل موارد زیر است:

ماهانه مرحوم میرزا محمدحسین طهرانی جهت کتابت، ۴۲۰ تومان؛ ماهانه ابوالحسن غفاری نقاشبازی، ۵۲۰ تومان؛ اجرت تذهیب‌کار، ۵۶۴ تومان؛ اجرت طلاانداز، ۱۶۶ تومان و ۵ قران؛ اجرت صحافی دو جلد ۱۸ تومان و ۳۰۰ دینار؛ و اجرت تعمیر اوراق دو جلد، ۱۱ تومان و ۲ قران.

در این سند که هشت سال پس از مقاطعه‌نامه‌ی ۱۲۶۸ق تنظیم شده، قیمت تمام‌شده‌ی نقاشی و تذهیب نسخه ذکر شده است. درحالی‌که در مقاطعه‌نامه‌ی ۱۲۶۸ق اجرت هر مجلس ۲ تومان در نظر گرفته شده، در برات موردبررسی اجرت هر مجلس ۲ تومان و ۵ قران ذکر شده که نسبت به مقاطعه‌نامه‌ی ۵ قران بیشتر است. بر این اساس اجرت ۳۴۵۵ صفحه‌ی نگاره‌دار ۸۶۶۵ تومان می‌شود (جدول ۱). به‌علاوه اجرت صحافی و تجلید در این سند مشخص نیست؛ چراکه اجرت صحافی و قیمت جلد ساغری دو جلد در یک جا «۱۸ تومان و ۳۰۰ دینار» و در جایی دیگر «۵ تومان و ۶۵۰۰ دینار» ذکر شده است.

فعالیت	اجرت	جلدها	صفحات نگاره	تعداد نگاره‌ها	فی ۲ تومان و ۵ قران
اجرت نقاشی هر مجلس	۲ تومان و ۵ قران	جلد اول	۱۰۷	۶۷۸	۱۶۹۵ تومان
		جلد دوم	۸۵	۵۳۹	۱۳۴۷ تومان و ۵ قران
		جلد سوم	۱۰۱	۶۲۵	۱۵۶۲ تومان و ۵ قران
		جلد چهارم	۸۰	۴۵۹	۱۱۴۷ تومان و ۵ قران
		جلد پنجم	۱۰۸	۶۴۸	۱۶۲۰ تومان
		جلد ششم	۸۶	۵۱۶	۱۲۹۰ تومان
		جمع کل		۵۶۵	۳۴۶۵
اجرت تذهیب نقاشی	۱ تومان و ۵ قران				
اجرت طلااندازی	۳ تومان				
اجرت تعمیر اوراق	۲ قران				

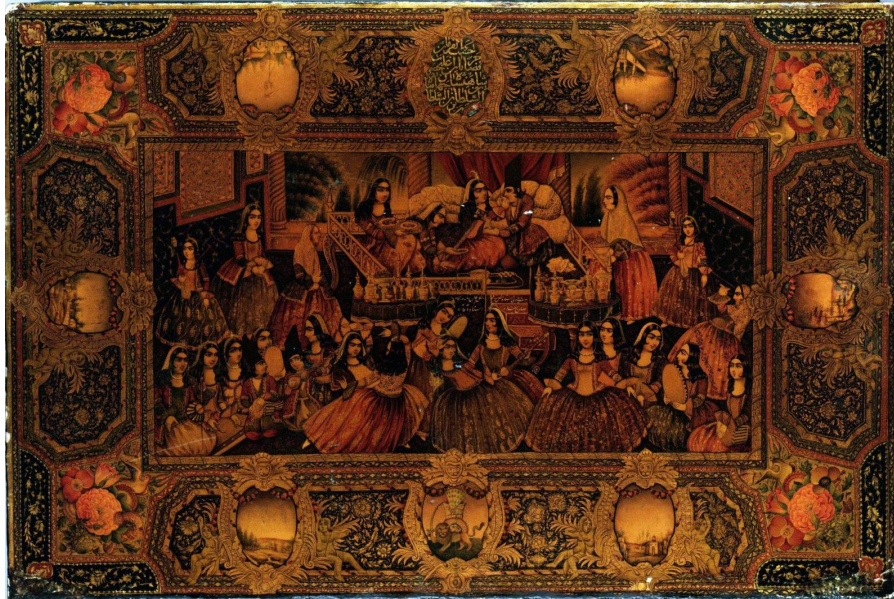
جدول ۱. اجرت فعالیت (نقاشی، تذهیب، طلااندازی و تعمیر اوراق) در نسخه خطی هزارویک‌شب

در این سند به چندین نام اشاره شده است: یکی معیرالممالک، که منظور دوستعلی خان معیرالممالک است که از سال ۱۲۷۳ق مسئولیت خزانه را بر عهده داشته و در زمان نگارش سند در قید حیات بوده، و دیگری مرحوم معیرالممالک، که منظور حسینعلی خان معیرالممالک است که در سال ۱۲۷۴ق وفات کرده و مقاطعه‌نامه‌ی سال ۱۲۶۸ق بین او صنیع‌الملک منعقد شده بوده است. همچنین در صفحه نخست سند دو بار از ابوالحسن غفاری با عبارت «عمل عالیجاه میرزا ابوالحسن نقاشی» یاد شده است. ظاهراً ۴۳ مجلسی که صنیع‌الملک کار کرده و در صفحه نخست بخش اول سند مذکور است، در محاسبات این سند نیامده، چراکه از «جیب مبارک انعام مرحمت شده» است. در صفحه دوم هم اجرت کتابت میرزا محمدحسین [کاتب السلطان تهرانی] آمده که کاتب نسخه بوده است.

نام دیگر «استاد آقای نقاش» است که هم در کنار نام صنیع‌الملک برای کار «نقاشی و تذهیب» در مقاطعه‌نامه، و هم به تنهایی برای «اخراجات نقاشی و اجرت تذهیب و صحافی» در این سند آمده است. با توجه به استفاده از واژه‌های عام چون «استاد»، «آقای» و «نقاش» در این عنوان یا لقب، شناسایی وی چندان آسان نیست و در تذکره‌ها و اسناد اطلاعاتی از او یافت نشد. با این حال بر یکی از دفعه‌های جلد چهارم نسخه خطی هزارویک شب این عبارت آمده است: «بدستیاری استاد الكل فی الكل جان‌نثار درگاه جهان‌پناه استاد آقا» و بر دفعه دیگر این عبارت آمده است: «سمت اتمام پذیرفت العبد غلامعلی فی شهر جمادی الثانی فی سنه ۱۲۷۵» (تصویر ۸). به نظر می‌رسد او در کار نقاشی و جلدسازی لاک‌سرا آمد بوده و سمتی چون مدیریت کارگاه را داشته و طرف حساب معیرالممالک بوده است. بنا بر تاریخ جلد مذکور، کار تجلید نسخه دو ماه بعد از تنظیم سند مورد بررسی تمام شده است. احتمالاً اجرت جلدها در سند دیگری محاسبه شده یا از حواله معیرالممالک، به مبلغ کل ۱۵۳۱ تومان و ۶۵۰۰ دینار، حساب شده است.

نام دیگری که در این سند مذکور است مهدی خان است که برای نویسندگان ناشناخته است. احتمالاً از کارگزاران نقاش‌خانه بوده و وظیفه پلاندازی را بر عهده داشته، چراکه در

دو جا، یکی صفحه اول آمده که «بتوسط مرحوم مهدیخان تنخواه گرفته» و جای دیگر، صفحه دوم، در بخش اجرت طلااندازی با عبارت «بتوسط مرحوم مهدیخان» از او یاد شده است.



تصویر ۳. جلد چهارم نسخه خطی هزارویک شب با رقم «بدستبازی استاد الکل فی الکل جان‌نثاردرگاه جهان‌پناه استاد آقا»، ۱/۴۴۴/۵۲۹ م.م، محل نگهداری: تهران، کتابخانه کاخ گلستان، شماره بازیابی: ۲۲۴۲.

منابع

- آتابای، بدری (۱۳۵۵ [= ۲۵۳۵]). فهرست دیوان‌های خطی کتابخانه سلطنتی و کتاب هزارویک‌شب، ج ۲. [بی‌جا]: زیبا (چاپخانه): ص ۱۳۷۵-۱۳۹۲.
- الف لیله و لیله (۱۲۶۱ق). ۲۰۱+۱۹۲ صفحه. ابعاد کتاب: ۵/۳۴×۲۱ م. مترجم: عبداللطیف طسوجی تبریزی، انتخاب یا سرایش اشعار: محمدعلی اصفهانی الشهیر به سروش. تبریز: [به‌سعی و اهتمام] علی خوشنویس، چاپ سنگی.
- انوری، حسن (۱۳۸۱). فرهنگ بزرگ سخن، ج ۲ و ۳ و ۷. تهران: سخن.
- بیانی، مهدی (۱۳۶۳). احوال و آثار خوشنویسان. تهران: علمی.

- بختیار، مظفر (۱۳۸۱). «کتاب‌آرایی هزارویک‌شب (نسخه خطی کتابخانه کاخ گلستان)». نامه بهارستان، س ۳، ش ۱ (پیاپی: ۵): ۱۲۳-۱۳۲.
- بهزادی، محمدرضا و محمد میرزاخانی (۱۳۹۵). «ترجمه هنریه؛ یک ترجمه فارسی نویافته از هزارویک‌شب». در: مجموعه مقالات همایش ۱۷۰ سال کتابخوانی با هزارویک‌شب. تهران، خانه کتاب: ۷۹-۱۱۰.
- بوذری، علی (۱۳۹۳). «نسخه خطی هزارویک‌شب کتابخانه کاخ گلستان در فهرست شیخ المشایخ معزی». گزارش میراث، س ۸، ش ۱-۲ (پیاپی: ۶۲-۶۳): ۸۹-۹۵.
- جمالزاده، سید محمدعلی (۱۳۷۶). گنج شایگان. تهران: بنیاد موقوفات محمود افشار.
- حائری، عبدالحسین (۱۳۵۷). فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی ایران، ج ۲۱. تهران: کتابخانه مجلس شورای ملی.
- حسینی اشکوری، سید جعفر (۱۳۸۰). نسخه‌های خطی کتابخانه آیه‌الله فاضل خوانساری^(۵). زیر نظر حاج محمدحسن فاضلی. [خوانسار]: مؤسسه علمی و فرهنگی آیه‌الله فاضل خوانساری^(۵)؛ قم: انصاریان.
- دانش‌پژوه، محمدتقی (۱۳۴۶ «الف»). «کتابخانه‌های عراق و عربستان سعودی: مکتبه شیخ الاسلام عارف حکمة در مدینه». نشریه نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۵: ۴۰۵-۵۸۲.
- _____ (۱۳۴۶ «ب»). «نسخه‌های خطی فارسی انجمن پادشاهی آسیایی». نشریه نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۵: ۶۷۹-۶۸۲.
- _____ (۱۳۵۸). «کتابخانه هوتن در همانجا [دانشگاه هاروارد]». نشریه نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۹: ۳۸۵-۴۲۵.
- درایتی، مصطفی (۱۳۸۹). فهرستواره دست‌نوشته‌های ایران (دنا). تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- روزنامه دولت علیه ایران (۱۳۷۲). مدیر و نقاش: میرزا ابوالحسن خان صنیع‌الملک غفاری. ج ۲. به اهتمام جمشید کیان‌فر و عنایت‌الله رحمانی. تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
- روزنامه وقایع اتفاقیه (۱۳۷۳). تهیه و تنظیم: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران. تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران با همکاری مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها.
- شقاقی، حسینقلی خان (۱۳۵۳). خاطرات ممتحن‌الدوله. تهران: امیرکبیر.

- صدرایی خوئی، علی (۱۳۷۶). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی. زیر نظر عبدالحسین حائری. [برای] مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی؛ قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
- طسوجی تبریزی، عبداللطیف. مقدمه ← الف لیله و لیله (۱۲۶۱ق).
- فروغ اصفهانی، محمدمهدی (۱۳۸۷). فروغستان: دانشنامه فن استیفا و سیاق. به‌کوشش ایرج افشار. تهران: میراث مکتوب.
- کریم‌زاده تبریزی، محمدعلی (۱۳۷۰). احوال و آثار نقاشان قدیم ایران و برخی از مشاهیر نگارگر هند و عثمانی، ۳ ج. لندن: پرینت تودی.
- مستوفی، عبدالله (۱۳۸۴). شرح زندگانی من (تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه)، ج ۱. تهران: زوار.
- Marzolph, Ulrich (2001). *Narrative Illustrations in Persian Lithographed Books*. Leiden, Boston, Koln: Brill.
- ----- (2005). "The Persian Nights: Links between the Arabian Nights and Iranian Culture", *Fabula*, 45, Issue 3-4: 275-293.

